

2006-152

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ
Д 10.05.299 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 894.341 (575.2).(043.3)

БАЯСТАНОВА ТОКТОБУБУ ИШЕНБАЕВНА

**КЫРГЫЗ ТАБЫШМАКТАРЫНДАГЫ ТЕКСТТИК
КЫЙЫТМА ОЙ (ПОДТЕКСТ)**

Адистиги 10.02.01 - Кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек-2006

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргыз тилилими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: Филология илимдеринин доктору,
профессор **С.Ө.Өмүралиева**

Расмий оппоненттер: Филология илимдеринин доктору
профессор **Т.Аширбаев**

Филология илимдеринин кандидаты,
доцент **Ж.Дүйшеев**

Жетектөөчү мекеме: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекет-
тик университетинин кыргыз тили ка-
федрасы

Диссертация 2006 - жылдын "____" _____ саат _____ Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.10.05.299 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2006-жылдын _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Б.А.Жайлообасев

Иштин жалпы мүнөздөмөсү. Коомдун, адам акыл-эсинин өнүгүп-өсүшү, техникалык базалардын чыңдалышы, илимдин өнүгүшү тилге да таасирин тийгизип, анын изилдөө объектилеринин кеңейишинин натыйжасында жаңы багыттардын пайда болушуна алып келди. Эгер буга чейин синтаксистин эң чоң бирдиги катары сүйлөм аныкталып келсе, бүгүнкү күндө сүйлөм тексттин тутумундагы өз алдынча мааниге ээ болгон эң кичине бирдигине айланды.

Тексттик изилдөө өзүнүн илим катары өнүгүү жолунда 20–кылымдын 60-жылдарынан баштап, алгачкы этапта тексттин түшүнүктүүлүгүн, өз ич ара байланышын, түшүнүктүн берилишиндеги кореференция (анафоралык структура, прономинализация, лексикалык кайталоо, түрдүк жана мезгилдик байланышуу ж.б.), тема жана ремалык бириктирүү менен сүйлөмдү актуалдуу бөлүштүрүү сыяктуу маселелер турган. Булардын ийгилиги бара–бара анафоралык–катафоралык структурага, сүйлөмдөгү сөздүн орун тартиби, сүйлөмдү семантикалык актуалдаштыруудан же тилден кепке өтүүнүн натыйжасы катары теориялык багыт өнүгө баштаган.

Дүйнөлүк лингвистикалык изилдөөлөрдү карасак, америка структуралисттеринин: А. Вейль, Б. Скаличка, Дж.Л.Остин, Ш. Балли, Х. Изенберг, К. Гаузенблаз, П. Сгалл, З. Й. Шмидт, В. Дресслер, М.А.К. Хэллидей, В. Кох, М. Беллерт, К.Э. Хайдольф, М. Пфютце, Б. Палек, Т. ван Дейк, Ф. Кифер, Х. Вайнрих, Р. Харвек, А. Вежбицка, Рикер Поль, орус окумуштуулары: В. Щерба, В.В. Виноградов, О.И.Москальская, И.Р. Гальперин, Н.И. Жинкин, И.И. Ковтунова, З.Я. Тураева, Ю.М. Лотман, А.А. Леонтьев, Б.М. Храпченко, Т.И. Сильман, Д.М. Урнов, В.А. Кухаренко, Э.Б. Магазаник, Р.А. Киселева, В.Я. Мыркин, И.А. Зимняя, В.Б. Сосновская, Р.А. Унайбаева, Т.М. Дридзе, К.А. Долинин, И.С. Шпинев, кыргыз окумуштуулары: Б. Усубалиев, С.Ө. Өмүралиева, С.Ж. Мусаев, Т. Маразыков, ж.б. эмгектери аркылуу текстти иликтөө менен, андагы кандайдыр бир бүтүндү бөлүктөн, бөлүктү бүтүндөн бөлүү же бүтүндүн тутумундагы чакан бүтүндү табуу сыяктуу маселелерден улам текстти теориялык жактан изилдөөнүн зарылдыгы келип чыкканын көрөбүз. Демек, адам баласынын жашоо турмушундагы бүтүндөй иш чыгармачылыгы купуя же ачык түрдөгү пикир алышуучу кеп актысын түзүү менен, кичине жана чоң көлөмдөгү тексттик коммуникативдик бирдиктен турат деген жыйынтыкка алып келет. Ошондон улам тексттин лингвистикасы жеке өз алдынча турган тил илиминин багыты деп эсептелбестен, прагматикалык жагдайдан караганда психолингвистика, риторика, стилистика, лингвофилософия ж.б. сыяктуу багыттарды өзүнө бириктирет. Анткени дүйнөнү таанып-билүү жана аны аң туюмда чагылдыруу жеке лингвистикалык каражаттар менен ишке ашпайт. Мына ушундай аралаш кабылдоонун, кайра интерпретациялоонун негизинде тексттин бүтүндүгү жана ич ара байланышы келип чыга тургандыгын, аны берүүнүн түгүчү критерийлерин иштеп чыгышкан.

Дж.Л.Остин, П.Ф.Стросон, Дж.Серль, А.Дейвисон, Г.Г.Кларк, Т.Б.Карлсон, Дж.Ф.Аллен, Р.Перро, Д.Франк, Р.И.Павилонис сыяктуу окумуштуулар кеп актысынын теориясына кайрылып, тике жана кыйыр айтылуучу кептик ниет, иллюкуциянын түрлөрү, лингвистикалык риторика, текстти философиялык түшүнүү ж.б. терең талдоо жүргүзүү аркылуу тексттин прагматикалык маселелерине көңүл бурдура алышкан. Ушул изилдөөлөрдө тексттин түзүлүшүндөгү ниет, иллюкуциялык акт, кыйыр кептик акт, сөздүн иш аракеттери, текстти түшүнүүнүн психологиялык, философиялык негизи сыяктуу маселелерди тексттин лингвистикасына жата тургандыгына багыт берилет.

Теманын актуалдуулугу. Дүйнөлүк лингвистикада тексттин түзүлүш компоненттери, коммуникациялык кызматы, текстти логикалык-философиялык интерпретациялоо маселелери жаңы илимий көз карашта изилденүүдө. Бирок кыргыз тил илиминде тексттин биз көңүл бурган маселелери ар тараптан терең изилдөөгө алына элек.

Табышмактар - бүтүн текст, б.а., жандырмагы менен бир логикалык жумурулукту жаратат. Жашоо-турмуштагы бүтүндөй биримдикти алакамамиле аркылуу туюндуруу тексттин өзгөчө түрүн түзүп, кептик-коммуникативдик бирдикти уюштурат. Даяр абалында кептик-логикалык жагдайда колдонулуусу менен, кошумча маалымат берип, негизги глобалдуу текстке фрагменттик чакан мазмун катары ойду кайрадан ишке ашырып, динамиканы пайда кылат, андыктан табышмактардын текст сыяктуу кеп бирдиги экендигин аныктоо менен, анын табиятын иликтөөгө алуу азыркы лингвистикалык маселелердин актуалдуулугун айгинелейт.

Изилдөөнүн максаты жана милдети. Кыргыз табышмактарынын тексттик белгилерге жооп бере алышын иликтөө аркылуу андагы подтексттик өзгөчөлүгүн аныктоо болуп саналат. Изилдөөнүн бул максатын чечмелөөдө төмөндөгүдөй милдеттерди ишке ашыруу талап кылынат:

- текст – кеп ишмердигин уюштуруп, пикир алышууну камсыз кылуучу каражат деп эсептеген көз караштарга таянуу менен аларды талдоого алуу;
- табышмактардын чыгыш генезисин лингвистикалык талдоо;
- тексттин ар бир белгисине токтолуу менен, табышмактардын текст экендигин аныктоо;
- подтекст жана анын түрлөрүнүн изилденишине илик жүргүзүү аркылуу бул кубулушка карата айтылган илимий көзкараштарды, ой-пикирлерди тактоо;
- табышмак менен жандырмактын ортосундагы подтексттик-семантикалык байланышты аныктоо;
- табышмактар менен макал-лакаптардын дифференциялык, интеграциялык белгилерин ачуу;
- текстти түшүнүүнүн «үчүнчү деңгээлин» (С.Мусаевдин пикиринде)

б.а., табышмактардагы көмүскө ойду чечмелөө аркылуу анда айтылган подтексттик маалыматты далилдөө.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Тилдик аспектиде тексттик талдоого алына элек кыргыз табышмактары изилдөөнүн объектисин, ал эми алардын подтексттик табияты предметин түзөт.

Иштин илимий жаңылыгы. Кыргыз тилиминде оозеки чыгармачылыктын өзгөчө жанры болгон табышмактардын текст экендигин биринчи жолу аныктап, анын коммуникациялык бирдик катары ойду билдирүү мүмкүнчүлүгүн, информация бере билүүнүн өзгөчө формасы экендигин, текст-табышмакта көмүскө маани — подтексттин болушун лингвистикалык жактан ачып берүүчү эң алгачкы эмгек болгондуктан, илимий иштин жаңылыгын шарттайт.

Илимий иштин практикалык мааниси. Илимий иштин материалдары тексттик лингвистика, подтекст боюнча изилдөөчүлөргө; жогорку окуу жайлардын филология факультетинин студенттерине атайын курс катары окутууда пайдаланылат. Ошондой эле «Тексттин лингвистикасы» аттуу теориялык жалпы курска, атайын адистик жана тандоо курстары үчүн колдонууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Элдик оозеки чыгармалар, анын ичинде табышмактар — тилдик, адабияттык, аралаш илимдердин негизинде пайда болгон, элдин жашоо-турмушун атайын ыкма менен жашырып чагылдыруучу өзгөчө текст.
- Текст катары табышмактардын пайда болушунун алгачкы этабы табу менен байланышат. Кийинчерээк, символдоштуруу адам иш аракети, адам чыгармачылыгын образдаштыруу ж.б. анын пайда болушуна негиз болот.
- Табышмактардын жаралыш механизмине сөз жана анын маанилери сыяктуу эле денотативдик, коннотативдик, аналогиялык, ассоциативдик жагдай шарт өбөлгө түзөт.
- Табышмактардын табияты подтекст менен түздөн түз байланышат, ал жандырмагы менен бирдикте бүтүндөй текстти түзөт, бирок жандырмагы дайыма көмүскөдө, табышмагында логика-семантикалык жагдайды түзүп, сөзсүз, динамикалык жана статикалык эки бөлүктөн тургандыгы менен башка тексттерден айырмаланат.
- Көркөм же ар кандай тексттерден өзгөчөлөнүп, табышмактар подтекстке негизделет да, анда подтексттин кайсы бир түрүнүн болушу мыйзамченемдүү көрүнүш болуп эсептелет.

Изилдөөнүн методологиялык, теориялык негиздери. Диссертациялык иште чет элдик окумуштуулар: А. Вейль, Б. Скаличка, Дж.Л.Остин, Ш. Балли, Х. Изенберг, К. Гаузенблаз, П. Сгалл, З. Й. Шмидт В. Дресслер, М.А.К. Хэллидей, В. Кох, М. Беллерт, К.Э. Хайдольф, М. Пфютце, Б. Палек, Т. ван Дейк, Ф. Кифер, Х. Вайрих, Р. Харвек, А. Вежбицка, Р.Поль; орус окумуштуулары: В. Щерба, В.В. Виноградов, О.И.Москальс-

кая, И.Р. Гальперин, Н.И. Жинкин, И.И. Ковтунова, З.Я. Тураева, Ю.М. Лотман, А.А. Леонтьев, Б.М. Храпченко, Т.И. Сильман, Д.М. Урнов, В.А. Кухаренко, Э.Б. Магазаник, Р.А. Киселева, В.Я. Мыркин, И.А. Зимняя, В.Б. Сосновская, Р.А. Унайбаева, Т.М. Дридзе, К.А. Долинин, И.С. Шпинев, кыргыз окумуштуулары: Б.Ш.Усубалиев, С.Ө. Өмүралиева, С.Ж. Мусаев, Т.С.Маразыков ж.б. эмгектериндеги илимий-теориялык жоболор илимий методологиялык негиз катары милдет аткарат.

Изилдөөнүн методдору. Илимий ишибизде анализ жана синтез, индукция жана дедукция, салыштыруу, диахрондук жана синхрондук ыкмалары колдонулду.

Изилдөөнүн материалы. Изилдөө үчүн түзүүчүлөр: Ж.Мухамбаев, Ж.Таштемировдун (Кыргыз табышмактары, жаңылмачтары, калптары. Ф., 1971), К.Ибраимовдун (Табышмактар. Ф., 1985), К.Ибраимов, А.Акматалиевдин («Эл адабияты» сериясы, Табышмактар. 14 – т., Бишкек, 2002) жыйнактарына кирген кыргыз табышмактарынын материалдары, эл оозунда айтылып жүргөн варианттар, басма сөз бетине жарыяланган табышмактар, БГУнун кыргыз филологиясы факультетинин фольклордук практикасынан топтолгон материалдар колдонулду.

Иштин апробациясы. Иш боюнча илимий-теориялык маселелер «Кыргыз-түрк элдеринин фольклору» деген темада Эл аралык «Ататүрк-Алатоо» университетинде өткөрүлгөн конференцияда (2002), «Азыркы кыргыз тили жана адабиятынын актуалдуу маселелери» деген темада профессор Н.Бейшекеевдин 70 жылдыгына арналып өткөн илимий-теориялык окууда (2002), Академик Б.М.Юнусалиевдин 90 жылдыгына арналган «Академик Б.М.Юнусалиев жана кыргыз филологиясы» (2003) аттуу конференцияларда апробацияланган. Булардан сырткары темага тиешелүү маселелердин айрымдары илимий журнал, жыйнактарда 5 макалада чагылдырылган.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иште баяндалган жана алып чыккан теориялык негизги жоболору изилдөөчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Иштин курамы. Диссертациялык иш киришүүдөн, эки главадан, корунтундан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Диссертациянын негизги мазмуну

Киришүү бөлүмүндө диссертациялык изилдөөнүн темасынын изилдениш тарыхы, актуалдуулугу, максаты, милдети, анын объектиси, предмети, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлган жоболору, изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери, пайдаланылган методдор жана материалдар, иштин апробациясы жана диссертанттын жеке салымы жалпы мүнөздөлүп берилет.

Биринчи главада «*Табышмактарды изилдөөнүн лингво-коммуникативдик негизи*» каралат. Бул главанын **биринчи параграфы** «*Текст жөнүндө*

маалымат» деп аталып, анда тексттин лингвистикасы багытынын пайда болушунун негизи, чет элдик, орус жана кыргыз лингвистикасында изилдениш тарыхы тууралуу сөз болуп, тексттин критерийлери мүнөздөлөт.

Ар бир кыймыл-аракет, иштиктүү план, турмуштук аракеттер, ойлонгон иштердин жүзөгө ашышы адам акыл-эсинде тиешелүү даражада тексттин чакан же кенен, татаал же жөнөкөй планын түзөт. Натыйжада, адам чыгармачылыгынын ар кандай этабында оозеки же жазуу түрүндөгү ар кыл көлөмдөгү тексти пайда болот. Демек, адам акылына таасир эткен нерселердин дээрлик бардыгы кайрадан маалыматталууга муктаж. Мындай учурда таасирленген денотаттык кабылдоочу жана кайрадан кеп аркылуу чагылдыруучунун жеке психикалык абалына, темпераментине, ой түзүүчү логикасына, тилдик каражаттар менен иштөө чыгармачылыгына байланышат. Ошондуктан текст практикалык жактан ой-пикирди чагылдыруучу коммуникативдик бирдик катары эсептелет.

Текст түзүү жалпы улуттук аң-сезимдин чениндеги түшүнүк менен жеке ой жүгүртүүнүн карым-катышына ылайык ишке ашат. Тактап айтканда, жалпы улуттук аң-сезимдин ченинде жеке ой жүгүртүү калыптануу аркылуу дээрлик бир улуттун тилинде, аң-сезиминде жалпы жана жеке туюм, улуттук маданият, улуттук психология, улуттук философия, логика калыптанат. Ошонун натыйжасында бир улуттун өзүнө гана тиешелүү материалдык маданият, жашоо-шарт, этнолингвистикалык, этноадабий туюмдардын системасы пайда болот. Мындан тышкары ар бир улуттун өзүнө гана тиешелүү музыкасын, сүрөтүн, жашоо укладын ж.б. берүүчү символдук белгилерин алып келет. Маселен, Алатоонун, элечектин, калпактын, комуздун сүрөтү — кыргыз эли жөнүндө маалымат бере турган символ. Боз үйдүн тегерек, тоголок формада, кырчоонун айлана келип, үйдү курчай келип оролушу — философиялык чексиздикти туюндурушу — кыргыз элинин этнофилософиялык туюмун бериши. Бул сыяктуу түшүнүктү чагылдырган денотативдик туюмдардын бардыгын кайрадан интерпретациялоо тиешелүү даражада текстти пайда кылат.

Экинчи параграф «*Табышмактардын текст катары жаралышы жөнүндө*» деп аталып, табышмактардын келип чыгышы тууралуу кеңири маалыматты камтыйт.

Табышмак — эл оозеки чыгармаларынын ичинен эң байыркысы жана өтө кеңири тараган түрлөрүнүн бири. Бирок дүйнө элдеринин бардыгында тең кездешкен бул байыркы жанрдын конкреттүү түрдө кайсы доордо, кандай максат менен, эмненин негизинде жаралганы илимий мүнөздө ачык-айкын далилденип, такталбай келет. аны тактоо бир канча илимдердин кошундусун камтыйт.

Адамзат тарыхынын телчигүү мезгилинин туундусунда тил менен сөз сыйкырдуу күчкө ээ болгон жандуу организм деген ишенимдин натый-

жасында алгачкы коомдо жашап аңчылык, дыйканчылык жана мал чарбачылыгы менен күн көргөн байыркы адамдар талаада болобу, токойдобу, суудабы же үй ичиндеби дайыма жамандыкты, ар кандай кырсыктарды, ооруну, өрттү багыштап турган аң-сезимдүү күч бар деп ишенишкен. Ал күчтүү кайсы бир амалдар менен жеңиш керек болгон да, аңчылык куралдарынын, канаттуулардын, жаныбарлардын аттарын шарттуу түрдөгү атоолор менен алмаштырышкан. Мунун натыйжасында шарттуу түрдө колдонулуучу каймана маанидеги купуя сөздөр пайда болгон.

Табышмактардын келип чыгышы боюнча окумуштуулардын арасында эки ача пикир кездешет. Алардын биринчилери (Ф.И.Буслаев, А.Н.Афанасьев, О.Ф.Миллер, Ю.М.Соколов, А.Н.Пыпин) мифтер өздөрүнүн алгачкы маанисин жоготуу, маанисинен алыстоонун натыйжасында табышмактар жаралган дешет, ал эми фольклористтердин экинчи тобу (В.А.Аникин, Д.К.Зеленин, В.И.Чичеров, И.М.Колесницкая, Ю.Г.Круглов, В.В.Митрофанова, Т.А.Абдыракунов, К.Е.Укачина, С.П.Соловьева-Ойунская ж.б.) табышмактардын келип чыгышын адамдын турмуш-тиричилиги менен тыгыз байланышта карап, табу сөздөрүнөн келип чыкканын аныкташкан. Изилдөөнүн натыйжасында биз экинчи көз карашты колдоого алдык.

Аюу, карышкыр өңдүү жырткычтар көпчүлүк түрк элдеринде табуланууга дуушар болгон. В.Радловдун «Образцы народной литературы тюркских племен» деген эмгегинде аюу жөнүндө: «**На земле косолапый богатырь**», «**Дверь царя замкнута**» (Загадки русского народа, 1959, 22), алтай элинде «**Страшный хан живет в горах, на людей наводит страх**», шор элинде «**Дверь хана с прикрытием, туда идти надо с присказкой**» (аюунун чээни) (Загадаю отгадай, 1972, 142) деген табышмактар кездешет. Ал эми Н.А.Баскаков алтай элинде аюуну «*abayaj*» (чоң ата) (Баскаков, 1975, 3) деп тергелерин белгилесе, кыргыз табышмактарын изилдеген Т.Абдыракунов (1973, 7) мындай дейт: «...эгер «аюу» деп айта турган болсок, ал кышкысын жаан-чачындын көп болушуна алып келет, андыктан «аюунун» ордуна «*өтөгөн*» деген терминди колдонуу керек».

Азыркы мезгилде карышкыр кыргыздарда «*кашабаң*», «*көк жал*», «*бөрү*» деп аталып жүрөт, табышмактарда анын «*муналуу байтал*», «*байбарак*», «*кыйкырык*», «*чоботой*» деген атоолору учурайт. Мис.: «**Букардан келген муналуу байтал, Буту колу кыналуу байтал. Мунун жүрүшүн кара, Буту колунун тырышын кара**», «**Кыядан чыккан Кыйкырык баатыр**», «**Миң койду аралай чапкан Байбарак баатыр**», «**Үйдүн арты топ камыш, кууп кирди чоботой**».

Тува элинде карышкыр «*кызыл карак*» (кызыл көз), «*кокай-ашак*» (корунучтуу эркек), «*узун-кудурук*» (узун куйрук) ж.б. эвфемизмдер менен аталат. (Сат, 1981, 42) Алтай тилинде карышкыр – «*kok ijt*» (көк ит) (Баскаков, 1975, 2) деп аталат.

Тектеш тилдеги тергөө сөздөрүнүн окшоштугу, табышмактардын тематикалык жана структуралык жактан дал келип калышы кокустук эмес. Себеби, бул элдерде төмөнкүдөй жалпылыктар негиз боло алат: тектеш бир тилден таралган; Сибирь-Алтай тилдеринин тобуна жатат; көчмөн калктардын катарына кирген; жаратылыштын таасиринде бирдей шартта тыгыз байланышта жашашкан; жашоо-шарты, тарыхый тагдырлары кыргыздарга окшош келген.

Үчүнчү параграф «*Табышмактардын тексттик табияты (категориясы)*» деп аталып, мында табышмактардын тексттик түзүлүшү, параметрлери мисалдар менен далилденет.

Табышмактар тексттин өзгөчө түрүнө жатат. Анткени анда айтылуучу ой табышмакта да, жандырмакта да болгондуктан, андагы ой бүтүндүгү же жумурулуугу эки тарабы тең бириккен учурда гана кептик прагматикалык максатка жетишет.

Табышмакты текст катары жаратуучу чындык, кубулуш, окуя, зат анын өзөгүн түзүп, табышмактын жандырмагы менен бүтүндүктү түзөт. Айталы, «**Бышырсаң аш болот, бышырбасаң куш болот**» деген табышмактын жаралышына өбөлгө болгон *аш, куш, бышыруу* деген сыяктуу заттык жана кыймыл-аракеттик жагдай анын синтаксистик структурасын түзүүчү денотаттар болуп эсептелет. Демек, ар бир табышмактын жаралышына карата колдонулуучу заттар, анын тегерегиндеги семантикалык талааны пайда кылып турган түшүнүктөр чакан бөлүктү көрсөтүү менен, кенен же көлөмдүү жашоо-турмуштук тексттен ажырап турган көрүнүштү же кубулушту берүүчү текст болот.

Табышмактардын информациялык түзүлүшү маанилик бүтүндүктү камсыз кылат. Анткени табышмактар семантикалык да, структуралык да жактан бир жумурулукуту туюндурган маалымат катары кызмат кылат. Айтылуучу ой анын коммуникативдик бирдик экендигинде гана эмес, түзүлүштүк жактан да бүтүндүккө биригип тургандыгында.

Жалпы түзүлүш катары негизги динамикалык бөлүгү табышмагы болот да, жандырмагы статикалык бөлүгүн түзөт. Анткени бир эле жандырмакта ар кандай варианттагы жашыруунун өзү коммуникативдик бирдиктин эркин, ар кандай адамдардын аң-сезимине таасир эткен зат же кубулуш ойлоп табуучунун ой жүгүртүүсүнө байланыштуу боло тургандыгы тексттин уюшулуш аракетинде үндөшөт. Текст түзүлүшү боюнча индивидуалдуу, табышмак да дал ошондой индивидуалдуулуктан варианттарга айланат.

Табышмактар, *биринчиден*, бардык эле тексттер сыяктуу коммуникативдик максатты көздөйт, башкача айтканда, пикир алышуу каражаты катары кыйла кылымдан бери сакталып келе жаткан түшүнүктүүлүк, элдүүлүк деген прагматикалык мүнөзгө ээ боло алат.

Экинчиден, жашырылып жаткан нерсе-образ жөнүндө информация берет. Денотативдик образдын адам акылына сигнификат катары чагылуусу

философиялык түшүнүүнүн негизинде кептик актыга айлануудан мурда көз алдыга тартылуучу элес сөздүк бирдикти жана маанини пайда кылууга өбөлгө түзгөн сыяктуу табышмактын артында кайрадан күзгүдөн чагылууга окшогон индекс жатат.

Үчүнчүдөн, салыштырмалуу аяктаган түргө, маанилик бүтүндүккө ээ болот. Табышмактар жандырмаксыз текст болуудан калат, жандырмагы менен бирге бүтүндүккө биригип турган чыгарма катары эсептелет. Ошондой болсо да, жандырмаксыз табышмактын өз алдынча колдонулушу тексттин подтексттик тутумунан гана ажыраган абалын билдириши да ыктымал. Семантикалык жактан табышмак жандырмаксыз логикалык бүтүндүккө ээ боло албайт, бирок синтактика–грамматикалык жактан ал жандырмакка көз каранды эмес. Анткени ал синтаксистик жактан туура түзүлгөн сүйлөмдүк курулушта боло алат да, айрымдары атрибутивдик катыштагы номинативдик сүйлөмдөр болсо, айрымдары предикативдик катыштагы сүйлөмдөр тибинде келет: **Чий түбүндө чылгый кайыш, Чүкчүгүй киши бүкчүгүй ээрге минет, Талаага таруу чачтым** ж.б. сүйлөмдөр деп кабыл алууга да болот.

Төртүнчүдөн, конкреттүү бир темага багышталат, табышмактын экинчи бөлүгү, т.а., жандырмагы анын темасы катары саналат да, образдуу бөлүгүндө ошол теманы ачып берүү максатында кичинекей темачанын тегерегинде ой жүгүртүлөт.

Бешинчиден, текст болуш үчүн ошол чыгарма семантика-структуралык бирдиктерге бөлүнүшү керек. Табышмактар көлөмү чакан чыгармаларга киргендиктен, жандырмак анын темасы катары эсептелет да, теманы ачып берүү максатында маңыз пайда болот. Жандырмак бир же бир нече теманы камтыйт.

Алтынчыдан, табышмактардын текст катары бүтүндөй жумуру уюшулуп, майда маанилерге, түзүлүшкө бөлүнбөйт. Оозеки чыгармачылыктын биз кеп кылып жаткан түрү, башка тексттерден компоненттеринин туруктуулугу, даяр кеп чыгармачылыгы түрүндө болушу жана вариантуулугу менен айырмаланат.

Жетинчиден, табышмактар – көркөм чыгарма катары ошол стилдин талаптарына жооп берген чыгарма. Көркөмдүүлүгү — анын подтексттүүлүгүндө, б.а., жандырмакты табуу үчүн негизги ой образдуулукка айланып, бүтүндөй аналогиялык жана ассоциативдик өтүүчүлүк процессти камтыйт.

Төртүнчү параграф «*Табышмактын денотативдик, коннотативдик негизи*» деп аталып, табышмактагы образдуулуктун камтылышы, денотативдик жана коннотативдик негизи чечмеленди.

Ар бир табышмак түз денотативдик маанидеги сөздөрдөн турбайт, анткени жашырылып жаткан денотат купуя болушу үчүн өзүнүн атын атабастан, каймана маани берилет да, анын аты коннотацияны алып келет.

Денотат акыл-эсте сакталуу менен тиешелүү деңгээлде абстракттуу элести пайда кылат. Бул денотативдик түшүнүк атоо сыңары информациялык булакты, чоңбу же кичинеби (көлөм) тексттин жаралышына өбөлгө түзөт. Ошол көз караштан караганда, адам эсиндеги интерпретациялануучу турмуштук чындык образды, образ менен байланышкан кенен түшүнүк текстти жаратат. Бул жалпы эле текстти түзүүчү категорияларга жатат.

Адам өз акылы, колу менен жасоочу буюмдардын образын жаратып, андан ары ишке ашырат. Булардын негизги өзөгү адам акылында жаралган элес — андан пайда болгон зат, иш-аракет. Ошол сыңары аны кайрадан өз элесине алып келүү менен, ар бир айтуучу табышмактантат. Мындай көрүнүш көбүнчө адам жараткан заттардын өзү, сапат, белгилери кыйытылып айтылгандыктан, табышмактын имплициттик* бөлүгүн түзөт. Анын колдонулушу, заттын белгиси, эмне үчүн керектиги жандырмагы менен семантикалык-тексттик жумурулукту, бүтүндүктү пайда кылат. Алсак «**Аттан бийик, иттен пас – эмне? ал - ээр**» деген табышмактын бүтүндүгүнүн подтексттик мааниси, ар кандай жаныбар менен байланышы болбогон, атка тиешеси бар зат жөнүндө, бийиктик жана жапыздык синтездик белгиси анын образын түзүп турат. Мында көңүлдү бурган дагы бир нерсе – антитезалык кубулуштун семантикалык маселе катары камтылышы. Ат менен ит контекстте, көлөм, бийиктик катары өзү да антоним, бирок бийик жана пас сөздөрү анын көркөмдүк боёгун андан да арттырып, антонимдин ичиндеги антонимди стилдик фигурага айлантат. Демек, антитезалык сөз каражаттары жандырмакты табууга бир канча татаалдашкан подтекстти, интенцияны берет.

Табышмактар образдуулук же аналогиялык окшоштуктарга негизделет, жашырылган нерсе бирде чоңоюп (көбөйүп), бирде кичирейип (азайып), метафоралык, метонимиялык, синекдохалык семантикалык ыкманын негизинде жаралат. Бул көрүнүш коннотациялык маанилик жылыш сыяктуу жандырмактын коммуникативдик сүрөтүн жаратуу жолу болуп эсептелет.

Образдын жаратылышы негизинен заттардын, кубулуштардын, окуялардын өзүнүн табиятына жараша окшошот. Эгерде троптун түрлөрү көркөм каражат катары сөз маанилеринин жаралышына номинация жана тунду, өтмө маани сапаттык, белгилик байланышта таасир этсе, табышмактын жандырмагы табышмактагы жашырылуучу нерсенин кайсы бир белги, сапаттарын ичине камтып, өтмө маанини пайда кылат. Ошондуктан метафора, метонимия сөздүн семантикасына таасир этсе, табышмактын түзүлүшү жандырмактын семантикасына байланышат.

Табышмактарды түзүүдө эң чоң роль метафорага таандык. Табышмактарда жашырылып жаткан нерсе аталбастан, анын метафоралык түгөйү

* Имплиция – тилдик каражат аркылуу ачык берилбеген, көңүлдө турган (подразумеваемый) алдын – ала кабар берүү.

айтылат. Ал эми жандырууга келгенде метафоралык образды турмуштагы чындык менен алмаштырабыз. Бул айтылгандар оңой угулганы менен жандырмакты табуу кыйынга турат, ал үчүн *биринчиден*, образдуу-ассоциациялык ой жүгүртө билүү талап кылынса, *экинчиден*, угуучунун сөздү илип алгыч, зирек акылына негизделет (метафора — нерселердин, кубулуштардын сапаты, абалы, формасынын сырткы окшоштугунан келип чыккан лингво-адабияттык каражат).

Экинчи глава «Табышмактар – подтексттик кубулуш» деген аталышта келип, төрт параграфка бөлүштүрүлүп, изилдөөнүн негизги жоболору чагылдырылат. «Подтекст – тексттик категория» деп аталган **биринчи параграфында** ал кубулуштун тилиминдеги орду, изилдениши, ага берилген аныктамалар, табышмактардын табияты мисалдар менен тастыкталат.

Жазылган же оозеки тексттер коммуникативдик жагдай-шартты камсыз кылуу үчүн кызмат аткарат. Анын кимдир бирөөгө арналышына жана текстти жаратуучунун концептуалдуу мүмкүнчүлүгүнө жараша ишке ашат. Тактап айтканда, жазуучу же айтуучунун түйүндүү ою окуучуга же угуучуга түшүнүктүү болуучу прагматикалык деңгээл тандалат. Бардык маалыматталуучу өзөк толук ачыла бербейт. Ошондуктан автор менен аудиториянын ортосунда түшүнүүчүлүк, өз ара алака-мамилелешүү ачык же шөкөттөлгөн түрүндө берилет. Ушунун өзү практика жүзүндөгү айтылбаган бирок түшүнүшүүгө ылайыкталган «жашырын, жабык ойду» алып келет.

Жазуучу (автор) болгон, боло турган түптүү оюн ачык жаза бербестен, окуучунун баамына, түшүнүүчүлүгүнө калтырат. Айрыкча, көркөм чыгармалар референттин түшүнүүчүлүгүнө, түшүнүү сезиминин өнүгүшүнө багытталып, окуучунун эстетикалык табитинин, нравалуулук, таанып-билүүчүлүк, интеллектуалдык ченемине ылайыкташат. Публицистикалык маанайдагы саясий тексттер жөнүндө кеп кылганда, тексттин түзүлүш максаты бир аз айырмаланат. Т.а., айтылуучу ойдун максаты ачык болбогону менен окуучунун көңүлүн тиешелүү борбордук түйүндүү мааниге буруп, ага карата окуучунун көз карашын калыптандыруу, багыттоо, өзүнүн ошого карата пикирин аныктоо болуп саналат. Мына ушундай ачык айтылбаган көмүскө ой тексттик теорияда *подтексттик маалымат* деп аталат.

Лингвистикалык каражаттарга ылайыкталган тексттин жашырылган көмүскө сыры өзгөчө мүнөзгө ээ. Көркөм текстте айтыла турган ойдун бардыгы өтө майда деталдарына чейин автор тарабынан жазыла бербестен, окуучунун түшүнүүчүлүк баамына ылайык шөкөттөлөт.

Подтекстти изилдөөгө: М.В.Щерба(1923), В.В.Виноградов (1941), Т.И.-Сильман (1969), Д.М.Урнов (1971), В.А.Кухаренко (1971), Э.Б.Магазаник (1973), Р.А.Киселева (1975), В.Я.Мыркин (1976), И.А.Зимняя (1978), В.Б.Сосновская (1979), Р.А.Унайбаева (1979), Т.М.Дридзе (1980), И.Р.Гальперин (1981), К.А.Долинин (1983), И.С.Шпинев (1986), Рикер Поль (1995),

Т.С.Маразыков (1996), А.Кадырмамбетова (1999), С.Ө.Өмүралиева (2002) ж.б. лингвисттер, адабиятчылар, психологдор, искусство адамдары да өз салымын кошушкан.

М: К.А.Долинин подтекстти кептик импликацияга («...подтекст, т.а. кептин имплициттүү мазмуну көркөм чыгарманын адабияттын кайсы бир жанрларына гана эмес, бардык адамдардын кеп чыгармачылыгына да мүнөздүү көрүнүш») (1983,37)) жакындаштырат.

Т.И.Сильман «Подтекст — сөз менен берилбеген, текст артына катылган, бирок көркөм чыгарманын тутумундагы кандайдыр бир окуянын же тексттин кайсы бир бөлүгүнөн окуп жаткан адамга же угуучуга сезилген маани» (1969)- дейт.

Р.А.Унайбаева «подтекст — текстти интерпретациялоонун негизинде келип чыгуучу семантика–психологиялык категория» (1979,83) деген.

Адабият таануу илиминде бул түшүнүктүн тар жана кең маанидеги эки аныктамасын принципалдуу түрдө карама-каршы коюп жүрүшөт. Подтексттин текстке кошумча информация берүүчү, кээде ага каршы туруучу түшүнүк деген тар маанидеги аныктамасы көп колдонулганын байкоого болот.

Кыргыз элинде *подтекст* термини жок болсо да, кыйытып айтуу менен бири-бирине насаат айтып, тарбия беришкен. Алар эзелтеден пикирлешүү мезгилинде кыймыл-аракетке, ишаратка кылдат мамиле жасап, ар бир жаңсалган кыймыл-аракеттен, тулку бойдун ал-абалынан, мимикадан маани бере турган маалыматтарды алып турган. Мындай учурда тилдик эмес, экстралингвистикалык каражаттар да (ошол эле мимика, жест, көпчүлүк учурда интонация) подтекстти берүүнүн бирден-бир өзгөчөлүү түрү катары негизги кызмат аткарган.

Белгилүү искусствотаануучу К.С.Станиславский подтекстти түшүнүү жөнөкөй окуучуга караганда, актерлук искусстводо татаалыраак экендигин айткан.

Текстти изилдөөчүлөр подтекстти типтерге, түрлөргө бөлүштүрөт. М.: В.А.Кухаренко «импликация предшествования и одновременная импликация»; Р.А.Унайбаева информациянын маанисине карай: «доминирующий, сопровождающий, фоновый подтекст»; информациянын мүнөзүнө карай: «подтекст с логической доминантой, подтекст с эмоциональной доминантой смысла» десе, И.Р. Гальперин подтекстти ситуациялык жана ассоциативдик деп ажыратат.

Жагдайлык подтекст окуяны, кубулушту ошол учур менен байланыша дал келтире көрсөтөт. Информациянын бул түрү негизги окуяга, затка байланышып, аны жашыра билдирүү менен түшүнүүгө көмөк берет. Ал эми ассоциативдик подтекст мындан айырмалуу зат же окуя менен тикедентике байланыша бербейт. Ал жазуучу менен окуучунун ортосундагы түшүнүүчүлүккө негизделет (Өмүралиева, 2002,38.).

Кийинки кыргыз лингвистикасындагы иликтөөлөргө караганда мындай жашырын, айтылбаган ойду текстте берүү жөнүндө С.Өмүралиеванын, С.Ж.Мусаевдин эмгектеринде импликация, подтекст, иллюкуция, интенция жөнүндө кеңири түшүнүк берилет. Акыркы жылдардагы текстти түшүнүүнүн прагматикалык негизи жөнүндөгү ар кандай иликтөөлөрдө биринин оюн бири толуктаган Т.Маразыковдун, А.Өмүралиеванын бир катар макалаларынан подтекст маселесинин теориялык жоболорун чечүүгө болгон аракеттер байкалат.

Тексттеги айтылуучу ой жана аны түшүнүү өтө татаал философиялык, психологиялык, лингвистикалык аң-гуом аркылуу ишке ашат. Ар бир элдин тилдик каражаттарында ар түрдүү тереңдикти билдирүү вербалдуу да, вербалдуу эмес да подтекстти берет. Ал пикирлешүү жагдайына, коммуникациялык шартка, жагдайды түзүп турган автордук ички ниетине жараша пайда болот.

Подтексттик информация ири чыгармаларда гана эмес, чакан тексттерде, паремиялардын түрлөрүндө да кездешет. Паремиялардын негизги түрлөрүндө табышмактардын ситуациялык же ассоциативдик подтексти жандырмагы менен бүтүндүк катары, таанып-билүүнү пайда кылат. Эгерде ассоциативдик подтекст жашырылган денотаттын жалпылыктарына таянса, ситуациялык подтекст адам иш аракеттеринин, динамикалуу кыймылынын жагдай-шартына негизделет. Мындай учурда кыймылдуу жагдай заттык белгиге, айрым учурда анын тескерисинче, заттык буюм динамикалуу аракетке оошот, подтексттик импликацияны пайда кылат.

Үч жигит жарышат даңгыр жолго,

Он жигит кызмат кылат араң зорго (Комуздун үч кылы, он манжа). Мында комуздун ойнолуп жаткан жагдайы заттын атын табууга негизделиш катары сүрөттөлүп жатат. Он манжанын кыймылы аркылуу комуздун кылдары күүгө келип, жанданып, образдуу түрдө жарышкан үч жигитке салыштырылат. Үч кыл жана он манжанын катышынын натыйжасындагы жагдай, кыймылдуу иш аракет заттык түшүнүктү туюндурат. Комуздун кылы, комуз өзү уз эркектин колунан жаралып, андагы аткарылуучу көркөм-эстетикалык процесс жигитке тиешелүүлүктү билдирет. Ошондуктан кыргыз тилиндеги род категориясы болбогону менен эркек жана эпчи аткаруучу заттык түшүнүктөр бүтүндөй аял же эркекке тиешелүү тексттик жумурудукту түзүүчү подтекстти бере алат:

«Кичинекей келинчек,

жүгүрүп жүрүп семирет (ийик, жип)» деген табышмак жандырмагы менен бирдикте бүтүндөй иш процессин, анын аткарылышын, башталышынан аягына чейин кыймылды талап кылгандыгын жашырын түрдө билдирет. Иш аракет, сөзсүз, аял адамдын жагдайын туюндурду менен, сапаты, саны жөнүндө кеп жок, а бирок аткарылуучу иштиктүү процесс жана аны аткаруучу буюмдар жагдай шарт катары подтекстти түзөт.

Ошентип, подтекст — (интенция, импликация, пресуппозиция, иллюкуция) пикир алышуунун жагдайын түзүп турган кадимки глобалдуу, көлөмдүү тексттер сыяктуу эле чакан көлөмдөгү табышмактардын түзүлүшүнүн негизги шарты. Көркөм текстте атайын көркөм шарттуулукту, илимий текстте гипотезанын элементтерин, публицистикада автордун негизги мүдөөсү жашырылып, шөкөттөлсө, табышмактар интенциялык ойдун менталдык чөйрөгө дал келишинен улам өзгөчө текст катары жашырылат. Мында зат, образ, кубулуш, көрүнүш, кыймыл-аракет, тилдик белгилердин бирдиги ж.б. ачыкка чыгуу менен түшүнүүнүн концепти же тиешелүү маңыз жашырылат.

Экинчи параграф «Подтексттин түрлөрү, ага окшош кубулуштар» деген аталышта берилип, подтекстке окшош жана жакын кубулуштар анализге алынды.

Текстте информация берүүнүн бир түрү болгон – подтекст кубулушуна “текст артындагы текст”, “көмүскө маани”, “айтылбай туруп айтылган маани”, “автор тарабынан мурдатан даярдалган жашыруун информация”, “текст артындагы көмүскө калган жашыруун линия” деген сыяктуу аныктамалар берилип келет. Убакыттын өтүшү менен подтекст ар тараптан изилденип, эрежелер айтылуу менен ага окшош кубулуштар да аныкталууда.

Белгилүү текст изилдөөчүлөр И.Р.Гальперин, И.В.Арнольд, В.А.Звегинцев өздөрүнүн эмгектеринде подтекстке окшош төмөндөгүдөй кубулуштарды: *импликация (импликация), пресуппозиция, эллипсис, аллюзия, интенция, иллюкуция ж.б.* санап өтүшөт. Аталган кубулуштардын жалпылыгы – кошумча маани, көмүскө, купуя маани камтылгандыгында. Синоним кубулуштардын ар бири өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүккө ээ болуу менен жалпылыкты да туюндуршат. Ошондой эле аталган терминдерге да подтекст сыяктуу варианттуу аныктамалар берилип жүрөт.

Импликация баяндоонун өзгөчө ыкмасы, ал окуучуну негизги окуяга аралаштыруучу ниетин же камдануусу болуп эсептелет. Жазуучунун жеке мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу талдоого алынып жаткан чыгармаларда импликация автордун чеберчилигине карата кыймылсыз мүнөздөн кыймылдуу абалын пайда кылат деген аныктамалар да бар: “*Тамчы ташты тешет*” деген макал статикалуу, элде бар. Эгерде аны көркөм же оозеки кепке кошуп пайдалансак, кыймыл-аракет натыйжа берет деген подтекст же импликация элдик кепти учурга аралаштырат.

Импликация — подтекст сыяктуу тексттин мазмунун тереңдетүүчү каражат, бирок бул эки кубулуш тексттин ар кандай учурунда кездешет. Подтекст негизинен, изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда, макротексттин, б.а., сюжетти тереңдетүүгө, чыгарманын темасын толук чагылдырууга көмөк көрсөтсө, импликация микроконтексттин, т.а., сюжеттин бир бөлүгү – эпизоддогу кептен мурда кезигүүчү көрүнүш болуп эсептелет.

Пресуппозиция — тигил же бул семантика-информативдик мазмунду билдире турган айтымдын жаралышына өбөлгө болгон кырдаал, себеп, шарт, башат, материал, прагматикалык өбөлгө, көмүскөдө айтылбаган ой. (С.Ж.Мусаев, 318)

Пресуппозиция – сүйлөмдөрдүн маанисин адекваттуу түшүнүүгө өбөлгө түзгөн өзгөчө шарт. (С.Өмүралиева, 2002, 38-б.) Пресуппозиция кубулушу подтексттин ачык айтылышына (экспликацияланышына) мүмкүнчүлүк түзөт, подтекстен айырмаланып, пресуппозиция жаңы маалыматты бере бербейт. Анын кандайдыр бир даяр жообу көмүскөдө бар (мис., *мен келбейм* дегендин пресуппозициясы *ооруп турам; келгим келбейт; көрөйүн деген көзүм жок* ж.б.). Ошондуктан ал ремага ээ эмес.

Ал эми *эллипсис* (таза синтаксистик кубулуш) – түшүп калуу, калтырып кетүү, колдонбой коюу, б.а., белгилүү бир шартка, кептик кырдаалга, контекстке, стилдик өзгөчөлүккө, үнөмдөө кубулушуна байланыштуу бул же тигил сүйлөм мүчөсүнүн түшүп калышы, же калтырып кетүү дегенди билдирет. Бул боюнча синтаксистик изилдөөлөрдүн чегинде тиешелүү деңгээлде илимий ойлор айтылган.

Эллипсис — кемтик сүйлөмдүн тутумунда калтырылып кеткен сөздүн контекст аркылуу белгилүү болушу, сүйлөм мүчөсүнүн бирөөнүн гана катышып турушу аркылуу кенен контекстте маани түшүнүктүү болушу. Ал эми подтекстте сөз да, сүйлөм да, сөз айкаштары аркылуу да текстте илме байланыш түзүлө берет. Ошондуктан подтекстте маани варианттуу түрдө түшүнүлөт. Кабылдоочунун деңгээлине жараша эллипсис — синтаксистик кубулуш болсо, подтекст — тексттин тутумундагы логикалык бүтүндүктүн бир бирдиги.

Аллюзия – айтылуучу ойду, чындыкты берүүдө (адабияттык, тарыхый, мифтик ж.б.) туруктуу сөз айкалыштары, текст ичинде берүүчү стилдик фигура. Мисалы, «*Шодоконун бүркүтүндөй болбой жөн отурчу*» десек, Шодоконун бүркүтү – даяр лакаптык туруктуу түшүнүк – сөз айкашы, ал эми бирөөнү тыюу үчүн «*жөн отурчу*» деген Шодоконун бүркүтү менен жагдайлаша келүүчү — ассоциациялык подтекст.

Илимий изилдөөлөргө караганда, подтекст же көмүскө ой окумуштуулардын ар кандай атоолору менен берилип, ар биринин илимий көз карашын чагылдырат. Подтекст, интенция, импликация, иллокуция, пресуппозиция, аллюзия ж.б. деп аталганы менен ар бири текстте ачык айтылбаган, бирок окуучуну негизги ойго багыттоочу, камдоочу, ошол абалга карата маңыздуу-концептуалдуу түшүнүгүн талап кылуучу ж.б. маалымат экендиги кезигет.

Үчүнчү параграф «*Табышмактардагы каймана ой*» деген аталышта берилип, анда подтекст кубулушу табышмактарда гана эмес макал-лакапта да камтылгандыгы каралды.

Макалдарда адам баласынын жашоо-турмушундагы иш натыйжаларынын жыйынтыгы камтылат. Айтуучунун оюндагы кенен маанилүү тексттен бөлүнүп алынган чакан ой ооздон оозго өтүп отуруп калыптанып кыска макалга (текстке) айланат.

Сыртынан караганда, макал-лакаптар, табышмактар түзүлүшү жагынан окшош, кыска, так, подтексттүү, шөкөттөлгөн ойлордун болушу, семантикалуулугу алардын жалпылыгын түзөт. Буларга тиешелүү өзгөчөлүк алардын кыскалыгы.

Макал-лакаптар менен табышмактардын эл оозунда жаралгандыгы, туруктуу компоненттүүлүгү, кыскалыгы, ыргактык түзүлүшү, афоризмге жакындыгы жана образдуулукту жаратуудагы метафоралык ыкманын активдүү колдонулушу, сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ болушу боюнча бири-бирине жакын. Мына ушундай жакындыгынан улам алар бири-биринен дифференцияланбай келген. Булар ой улаш бир же эки сүйлөмдөн турган подтексттүү көлөмдүү чыгарманын чакан тексттик бөлүгү катары каралып келет.

Макал-лакаптарда да табышмактык сыяктуу эле ойлоп түшүнүүнү талап кылган турмуштук тажрыйбадан топтолгон негизги фрагменттик ой болот. Табышмактар формасы, сырткы түрү боюнча, айрыкча, жандырмаксыз турганда, макал-лакаптарга өтө жакын. Бирок табышмактардан айырмалуу турмуш чындыгы, өзүнөн кийинки муунга калтырылган нускалуу сөз камтылат. Ал эми табышмактардын сырткы түрү, түзүлүш механизми (образдуулук, оошмо маани ж.б.) окшошкону менен, айтылыш, колдонулуш максат-чөйрөсү башкараак.

Мурун туулуп, кийин калган эмне? деген табышмактын жандырмагы – кулак, мүйүз. Бул табышмактын «**Мурун чыккан кулактан, кийин чыккан мүйүз озултур**» деген варианты лакап катары айтылып жүрөт. Ушул сыяктуу мисалдардан улам табышмактарга окшош макал-лакаптар – табышмактын жандырмагынын кээде колдонулбай түшүп калышынан келип чыккан болуш керек деген ой пикир жаралат. Кандай да болбосун, булардын ортосунда биринен бирине өтүүчүлүк калыптануу мезгилинде да, даяр абалында да байкалат.

Кээ бир табышмактар жандырмагы менен биригип келип макал-лакаптын элементтерин камтып, нускалуу сөзгө айланган мүнөзгө ээ болот:

Суунун атасы ким?

Жолдун атасы ким?

Сөздүн атасы ким?

— Суу атасы – булак,

Жол атасы – туяк,

Сөз атасы – кулак.

Макалдарда: «Сөз атасы – кулак, суу атасы – булак»

Дүйнөдө эмне күлүк?

- Кыял (санаа).

Булардын окшоштугун аныктай турган дагы бир белги – чакан текстке сыйдырылган жашыруун, көмүскөдө калтырылган ой, кыйытылган маани. Мына ушундай ойлоонууга түрткү берген жашыруун, көмүскөдө калтырылган ой, кыйытылган маани угуучунун жеке кабылдоосуна карата кеңири, терең текстти өзү өздөштүрүп, айтылып жаткан ойду түшүнүүгө түрткү берип турган подтексттик информация дайыма иллюкуцияны түзөт. Мындай кыйытылган тилдик–подтексттик кубулуш бир гана кыргыз элине эмес, чыгыш элдерине да мүнөздүү.

Айтылбай туруп айтылган подтекст чакан текстке чоң маанини сыйдырууга мүмкүндүк берет. Анткени макал-лакаптарда кыйытылып айтылган маани подтексттин милдетин аткарсан, табышмактарда анын жандырмагы аткарып келет.

Төртүнчү параграф «Табышмактардын подтексттик табияты» деп аталып, бул бөлүмдө табышмактар тематикалык топторго ажыратылып, алардын подтексттик табиятын ачып берүү аракетин жасалды.

Табышмактар — тексттик параметрлерге толук жооп бере алган, жандырмагы менен бирдикте бир бүтүндүктү, жумурулукту түзгөн, информациялык булак катары эсептелген, көмүскө, жашырын подтексттик мааниге ээ текст.

Кыргыз элинин табышмактарынын тематикасы өтө кеңири. Алар элибиздин этномаданий, этнографиялык, экономикалык, тарыхый тагдыры, жашоо-турмушу, күнүмдүк тиричилиги, бизди курчап турган сырткы дүйнөнү андап, таанып-билүү менен шартталышып турат. Күндө көрүп байкаган, колдонгон, урунган, өздөрү жараткан, кандай гана заттар болбосун баардыгын табышмактарга камтып, чагылдырышкан. Өздөрүнө жат же тааныш эмес, көрбөгөн, билбеген кубулуштар, нерселер жөнүндө эч качан табышмактар жаратышкан эмес. Демек, табышмак жанрынын мазмунун адамдарга тааныш нерселер түзүп, алар өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсүнө, жашоо-турмуш үчүн керек болгон үй-жай, боз үй, булардын компоненттерине, кийим-кече, тамак-аш, ар кандай курал-жарактар түзгөн. Мал чарбачылыгы, дыйканчылык кыргыз элинин негизги карманган кесибин болгондуктан, аларга байланышкан курал-жарактар, ат-жабдыктар тууралуу табышмактар да арбын. Андыктан табышмактардын подтексттик кубулуш экендигин аныктап-тактоо үчүн аларды төмөндөгүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүлдү:

• **Аалам кубулуштары, көрүнүштөрү**

Аалам кубулуштары катары жер-суу, тоо-таш, күн, ай, жылдыз, жамгыр, шамал, кар, аяз, туман ж.б. көрүнүштөр:

Тиги үйдө да «тып - тып»,

Бул үйдө да «тып – тып» .

Тып – тып жогортон түшөт,

Тыпылдагы улам күчөп – деген табышмактардын жандырмагы –

тамчы. Эки табышмакта тең *тып-тып* тууранды этиши катышып, нерсенин тыпылдап түшүп жатканын билдирип, маани түзүүдө. Жогортон жерге түшкөндө «*тып-тып*» деген табыш чыгарып турган - тамчы табышмакты жаратат. Бул жерде жогортон деген туюм угуучу тарабынан аң-сезимден өтүп, негизги ассоциативдик жалпылык маанини туюндурган сема жогортон, тыпылдап түшүүчү нерсе болуп эсептелет. Демек, жандырмагы – тамчы.

• **Өсүмдүктөр дүйнөсү**

Кызынын аты – татты бийке,

Атасынын аты – байбүкүрү,

Энесинин аты – жайма челек. (жүзүмдүн мөмөсү, сабагы, жалбырагы) деген табышмакта жүзүм өсүмдүгүн түзүп турган компоненттер – анын сабагы, жалбырагы жана мөмөсү жашырылат. Образдуу түрдө сабагы семантика катары – атасына, жалбырагы – энесине, мөмөсү – кызына салыштырылат.

Бул жерде табышмак – метонимиялык жана метафоралык ык менен жаралган. Жүзүмдүн тышкы турпаты сабагы, сабы, бутагы тышкы окшоштук катары атага метафоралашат. Жүзүмдүн көп жылдык өсүшүнүн натыйжасында түз эмес, бүкүр формасы кары үй ээсине оошуп – сырткы түзүлүшүн ассоциациялап метафораны түзөт. Ал эми татты бийке, жайма челек маңыздык метонимияны пайда кылат.

Табышмакты мындай караганда жөнөкөй салыштыруу катары караса да болот. Бирок жандырмагы пресуппозициялык-подтексттик сигнификатты жөн гана бербестен, бүтүндөй жашоо-турмуштун, муундун өсүшүнүн эволюциясын чагылдырган терең философияны берет.

Кадимки жашоо философиясында үйдүн башы, үй бүлөнүн өзөгү эркек адам – үйдүн атасы, жашоодогу материалдык, моралдык ж.б. бардык жоопкерчилик мойнундагы адам. Демек, үйдүн бардык түйшүгүн, асылын, жыргалын мойнуна алган катары – байбүкүрү – ассоциативдик түшүнүк. Бутакта жалбырактын болушу өсүмдүктүн өсүп турган абалынын аналогиясы катары эне – жайма челек. Эне — үйдүн куту, үйдөгү очок ээси, элестете келгенде да атанын береке, ырыскысы, балдардын кенен маанидеги жайма ырыскысы. Булардын жашоо маңызы – баласы. Балдардын мээримдүүсү, эркеси, жароокери, назиги кыз деп эсептелет. Ошого ылайык жүзүмдүн мөмөсүн ата-эненин ширеси, мазмуну бийкечке, кызга маңыздык метонимияга айланат.

Демек, табышмактар жөн гана дидактикалык чыгарма эмес, айлананы кабылдоонун, түшүнүүнүн, аны реализациялоонун подтексттүү философиялуу чыгармачыл текст.

• **Жаныбарлар тууралуу табышмактар**

Чий түбүндө чылгый кайыш – жылан. Бул табышмакта жыландын

кыймылсыз жаткан абалы сүрөттөлүүдө, «чий түбүндө» деген алгачкы бөлүгү эч кандай образдуулукту бербестен, түз маанисинде колдонулду. Жыландын сөзсүз түрдө эле чийдин түбүндө жатышы зарыл эмес, ал уюгунда, өсүмдүк (мис., буудай, пахта ж.б.), таштын арасында, сууда, көлдө ж.б. жерлерде да жайланышы мүмкүн. Чий - чылгый – варианты уйкаштык үчүн тандалып алынгандай, «чий» сөзүнүн ордуна «таш» же «көл» сөздөрүн коюп көрсөк мис., «таш түбүндө чылгый кайыш», «көл түбүндө чылгый кайыш» десек, анда тыбыштык шайкештик, уйкаштык уюштурулбай калат. Бул мисалдар табышмактардын компоненттеринин туруктуулугун башка сөздөр менен алмаштырбай турган фразеологизмдерге окшош экендигин дагы бир жолу аныктайт. Чылгый кайыш — табышмактагы образдуулукту күчөтүп турган бөлүгү.

Чылгый сөзү иштетилбеген, ашатылбаган тери сыяктуу майланышкан, жылмакай, жылтырак деген мааниде колдонулган, анткени жылан — сойлоп жүрүүчүлөр тукумуна кирген жаныбар, анын буту-колу жок, экинчиден, жылып жүрүүгө ыңгайлашып, териси жылмакай тартып турат. Андыктан чылгый сөзү аркылуу анын бир белгиси жылмакайлыгы коддолгон.

Кайыш — малдын терисин ар кандай ыкма менен иштетилгенден кийинки илгич, камчы же дагы башка буюмдарды жасай турган зат, ал бышык, камчынын өрүмү жыландын терисиндеги тактарга окшош.

• Адам, анын дене бөлүгү

Бул бөлүктө адам, анын дене бөлүктөрү, адамга тиешелүү кубулуштар ж.б. табышмактар талдоого алынат.

Ээн талаа, кыян камыш,

Шам чырак, быш-быш булак, табышмагынын жандырмагы – чеке, каш, көз, мурун. Бул жерде негизги маанини берип турган сөздөр – *талаа, камыш, чырак* жана *булак*, ал эми *ээн, кыян, шам, быш-быш* деген компоненттери негизги бөлүккө подтексттик маани берип, табышмактын образдуулугун тастыктайт.

• Үй, боз үй, анын компоненттери

Кыргыз эли — көчмөн калк, алардын үйү, колдонгон буюмдары да көчүп жүрүүгө ылайыкташып жасалган. Аларга арналган табышмактарда да күнүмдүк колдонулуучу буюм-тайымдар кенен мүнөздөлүп, алардын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн.

Кыркырак абышка өлөмүн дейт,

Кырк уулу кырк жагынан жөлөймүн дейт (түндүк, уук).

Бул табышмакта боз үйдүн компоненттери түндүк жана ууктун жайланыш абалы мүнөздөлгөн. Түндүк – кыркырак абышка катары, ал эми ууктар анын кырк уулу катары образдаштырылган. Бизге белгилүү болгондой боз үйдө бир гана түндүк болот, түндүктү көтөрүп туруу үчүн анын капталына тегерете уук сайылуучу кезөнөктөр жасалат.

Абышка – бир үй бүлөнүн башында турган үйдүн ээси, акылман адам. Ал улуу муун катары балдарына дайым акыл айтып, аларды көзөмөлдөп турат. Берилген табышмакта кырк уулу атасынын ишин улантуучу, анын ордун басуучу жана ага ар тараптан көмөк көрсөтүп, жөлөп туруучу адамдарды аналогиялайт.

• Жомоктор ичиндеги табышмактар

Табышмактар жомоктордо учурап, жанрдык касиетин жоготпостон, алардын сюжеттик өнүгүшүнө оң таасирин тийгизип, көркөмдүүлүгүн арттырат. Кыргыз элинде «*Жээренче чечен*», «*Жээренче чечен менен Акыл Карачач*», «*Жаныбек хан*», «*Сүйлөбөс хан*», «*Акылдуу кыз*», «*Акылдуу кыз менен зулум хан*», «*Манат*», «*Баарынан кайсынысы чоң*», «*Бир кызга үч ашык*» сыяктуу жомоктордо табышмактар камтылган.

• **Айтыш табышмактары** айтыш жанрында да өзгөчө бир тармак катары саналат. Айтыш формасындагы табышмактар катары: «*Байгабыл менен Чата кыздын айтышы*», «*Байгабыл менен кудачанын айтышы*», «*Барпы менен Эшмамбеттин айтышы*», «*Жеңижок менен Барпынын айтышы*», «*Талым кыз менен Көбөктүн айтышы*», «*Токтогул менен Найманбайдын айтышы*» ж.б. эсептелет. Бул айтыштар — табышмактардын башка түрлөрүнөн тез тапкычтыкты талап кылган айтыштын өтө оор түрү. Айтыш табышмактары «*Айган менен Кетбуканын айтышкан*» комуз күүсүнөн да орун алган. Адатта, акындар же чечендер айтышып бирин-бири жеңе албай калганда, табышмактуу айтыштарга өткөнүн белгилеп жүрүшөт.

Ошентип, табышмактар — бүтүндөй логикалык ой жыйынтыктуу, модалдуулукка, күчтүү позицияга ээ подтексттик семантикалуу текст.

Корутунду бөлүмдө иште козголгон проблемалар төмөндөгүдөй жыйынтыкталды:

- Табышмактар - текст, андагы обочолонуп турган ой сүйлөм же өзгөчөлөнүп турган маани катары логикалык бүтүндүккө биригип, бир жумурулукту түзүп, баш-аягы модалдуулукка ээ болгон ачык да, көмүскө да ою бар, турмуштук тажрыйбадан топтолгон чыгарма.

- Табышмактар кандайдыр бир нерсенин аталышын башка атоолор менен алмаштыруунун натыйжасынан келип чыккан тергөө сөздөрдөн пайда болгон.

- Табышмактар көлөмү чакан текстти түзүп, подтексттик информацияга негизделет.

- Табышмактардын жашыруун абалын: импликация, пресуппозиция, аллюзия сыяктуу түрлөрү туюндурат.

- Табышмактар - адам баласынын бүтүндөй эс чыгармачылыгынын философиялык ой жүгүртүүсүнөн жаралган, экстралингвистикалык фактор-

лорго таянган, этнолингвистикалык аспекти ичине камтыган, өз учурунда кенен көлөмдүү тексттен кичине көлөмгө айланган, информативдик мүнөзгө (подтексттик, концептуалдык, жагдайлык, ассоциативдик) ээ болгон чакан көлөмдөгү текст.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде жарыяланды:

1. Табышмактардын пайда болушу жөнүндө. Кыргыз-түрк элдеринин фольклору, Б., Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети, 2002, 13-17-бб.
2. Кыргыз макалдарынын жана табышмактардын подтексттик мүнөзү. Азыркы кыргыз тилинин жана адабиятынын актуалдуу маселелери, Б., БГУ, 2002, 112-115-бб.
3. Табу табышмактарды жаратат. Академик Б.М. Юнусалиев жана кыргыз филологиясы, Б., Учкун, 2003, 177-184-бб.
4. Табышмактардын тексттик категориясы. Кыргыз тили жана адабияты журналы. Бишкек-Каракол, №5, 2003, 42-47-бб.
5. Подтексттин жаралышындагы жагдай-шарт (табышмактардын мисалында). Түрк тилдери жана адабияты, Б., БГУ, 2003, 268-276-бб.
6. Текст түзүүдө көңүлдө турган ой. Кыргыз тили жана адабияты журналы. Бишкек-Каракол, №6, 2004.
7. Табышмактардын денотативдик, коннотативдик негизи. Кыргыз тили жана адабияты. Каракол, №8, 2005, 40-45-бб.
8. Табышмактардын өнүгүш тарыхы. Кыргыз тили жана адабияты. Каракол, №8, 2005, 45-48-бб.

РЕЗЮМЕ

Баястанова Токтобүбү Ишенбаевна

Кыргыз табышмактарындагы тексттик кыйытма ой (подтекст)

10.02.01 – Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: текст, подтекст, табышмак, жандырмак, информация, коммуникация, семантика, образдуулук, денотат, коннотат, макал-лакап.

Диссертациялык изилдөө кыргыз табышмактарынын тексттик, подтексттик табиятын изилдөөгө арналган.

Изилдөөнүн объектисин тилдик аспектиде тексттик талдоого алына элек кыргыз табышмактары, ал эми алардын подтексттик табияты предметчү түзөт.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты кыргыз табышмактарынын тексттик белгилерге жооп бере алышын иликтөө аркылуу андагы подтексттин камтылышын аныктоо болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн анализ жана синтез, индукция жана дедукция, салыштыруу, диахрондук жана синхрондук ыкмалар колдонулду.

Диссертациянын илимий жаңылыгы кыргыз тил илиминде оозеки чыгармачылыктын өзгөчө жанры болгон табышмактардын текст экендигин биринчи жолу аныктап, анын коммуникациялык бирдик катары ойду билдирүү мүмкүнчүлүгүн, информация бере билүүнүн өзгөчө формасы экендигин, текст-табышмакта көмүскө маани — подтексттин болушун лингвистикалык жактан ачып бергендигинде.

Иликтөөнүн практикалык мааниси алынган жыйынтыктардын тексттик лингвистика, подтекст боюнча изилдөө жүргүзүүдө; атайын курс катары, ошондой эле «Тексттин лингвистикасы» аттуу теориялык жалпы курска, атайын адистик жана тандоо курстары үчүн окутууда пайдаланышы менен түшүндүрүлөт.

РЕЗЮМЕ

Баястанова Токтобүбү Ишенбаевна

Подтекстовый смысл текстов кыргызских загадок

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – Кыргызский язык

Ключевые слова: текст, подтекст, загадка, отгадка, информация, коммуникация, семантика, образность, денотат, коннотат, пословицы и поговорки.

Диссертационное исследование посвящено изучению текстовой и подтекстовой природы кыргызских загадок.

Объект исследования – тексты загадок в языковом аспекте, а их подтекстовая природа является предметом изучения.

Цель диссертационного исследования – определить текстовое значение кыргызских загадок и их подтекст.

Для решения цели были использованы диахронический и синхронический методы, анализ и синтез, индукция и дедукция, сравнение.

Научная новизна диссертации заключается в том, что впервые в кыргызском языкознании специфичный жанр устного творчества – загадки определяются как текст, имеющий скрытое значение. В диссертации выражена мысль о том, что загадка как коммуникативная единица, как осо-

бая форма передачи информации раскрывается в лингвистическом аспекте.

Практическое значение определяется тем, что результаты работы могут быть использованы при изучении лингвистики текста, также теоретического курса "Лингвистика текста", разработке спецкурсов, курсов по выбору.

RESUME

Bayastanova Toktobubu Ishenbaevna

The hidden meaning of texts in Kyrgyz riddles

The dissertation work on the competing of scientific degree of philological science. Speciality: 10.02.01 -Kyrgyz language

Key words: *text, hidden meaning of text, riddle, answer to riddle, information, communication, semantics, figurativeness, denotant, connotant, proverbs.*

This dissertational work is devoted to the investigation of text and hidden meaning of text in kyrgyz riddles.

The object of investigation: text riddle in the language aspects and their characteristics of hidden meaning of text is the subject of investigation.

The aim of this dissertation is defined text meaning of kyrgyz riddles and their hidden meaning of text.

The methods of analysis and syntheses, induction and deduction, comparison, diachronic and synchronic are used for decision of aim.

The novelty of the research is defined by the fact that it is the first scientific work in Kyrgyz language which studies specific genre of oral creation of riddle. In this dissertation work idea is expressed by the fact that the riddle as communicative unit, as the main form of transposing information, revealing in linguistic aspects.

The result of the work can be used in theoretical courses 'Linguistic text', workshops and special courses.